

SƏİD ÜNSİZADƏNİN MİLLİ-DİNİ DÜNYAGÖRÜŞÜ

Faiq ƏLƏKBƏRLİ,

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
“Azərbaycan fəlsəfə tarixi” şöbəsinin aparıcı
elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
faikalekperov@mail.ru

Xülasə. Məqalədə göstərilir ki, XIX əsrin ikinci yarısında “Əkinçi” qəzetindən sonra milli mətbuatın davamçısı rolunu oynayan “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyə”nin (1879) nəşiri, Azərbaycan türk mütəfəkkiri Səid Ünsizadə mühüm rol oynamışdır. Qeyd olunur ki, Səid Ünsizadənin ictimai-siyasi və milli maarifçi-əxlaqi görüşlərinin əsasında islamçılıq və türklüyün mahiyyəti ilə ziddiyyət kəsb etməyən yeniləşmə, islahatçılıq dayanmışdır. O, ictimai-siyasi baxışlarını “Ziya” və ya “Ziyayi-Qafqaziyə” qəzetinin səhifələrində köhnəliklə yenilik, mühafizəkarlıqla modernləşmə arasında uzlaşdırıcı nöqtələri tapmaqla ifadə etməyə çalışmışdır. Bu məsələnin həllinə daha çox islamçılıq fəlsəfəsi çərçivəsində yanaşdığına görə, o, islamçılığın ideoloqu kimi tanınmışdır. Hər halda Ünsizadə öz dövrünün şərtləri altında milli oyanışı türklükdən çox islamçılığın yenidən dərkilə bağlamağa çalışsa da, ancaq onun kafi dərəcədə milli özünüdərk məsələsinə diqqət yetirdiyi hiss olunur.

Məqalədə, həmçinin qeyd olunur ki, Ünsizadənin yaradıcılığında milli maarifçilik və əxlaq-tərbiyə məsələləri də mühüm yer tutmuşdur. O, milli maarifçiliyin əsas prinsiplərindən biri kimi milli məktəblərin yaranması və inkişafına böyük diqqət yetirmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: İslamçılıq, İslam birliyi, İslamçılığın ideoloqu, milli maarifçilik, milli mətbuat, “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyə”, türkcülük.

Файг Алекберли

НАЦИОНАЛЬНО-РЕЛИГИОЗНОЕ ВЗГЛЯД НА МИРОВОЗРЕНИЕ САИДА УНСИЗАДЕ

Резюме. В статье показано, что во второй половине XIX века азербайджанский турецкий мыслитель Саид Унсизаде, издатель «Зия» и «Зияи-Кафгазия» (1879) сыгравший роль преемника национальной прессы после газеты «Акинчи». В целом общественно-политические и национально-просветительско-нравственные взгляды азербайджанского турецкого мыслителя Саида Унсизаде основывались на новаторстве и реформизме, не противоречащих сути ислама

¹ <http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

и турецкости. Саид Унсизаде пытался выразить свои общественно-политические взгляды в национально-религиозном мировоззрении на страницах газеты «Зия» или «Зияи-Кафказийя», находя точки примирения между стариной и новаторством, консерватизмом и модернизацией. Он известен как идеолог исламизма, поскольку подошел к решению этого вопроса больше в рамках исламской философии. Во всяком случае, в условиях своего времени Унсизаде пытался связать национальное пробуждение с переосмыслением ислама, а не турецкости, но чувствуется, что он уделял достаточно внимания вопросу национального самосознания.

В статье также упоминается, что вопросы национального воспитания и нравственного воспитания также играли важную роль в творчестве Унсизаде. Большое внимание он уделял созданию и развитию национальных школ как одному из основных принципов национального образования.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Исламизм, Исламское единство, идеолог исламизма, национальное просвещение, национальная пресса, «Зия», «Зияи-Кафказийя», Тюркизм.

Faig Alekberli

SAID UNSIZADE'S NATIONAL-RELIGIOUS WORLDVIEW

Summary. The article shows that in the second half of the 19th century, the Azerbaijani Turkish thinker Said Unsizadeh, the publisher of «Ziya» and «Ziyayi-Qafqaziyya» (1879), who played the role of the successor of the national press after the «Akinchi» newspaper, played an important role. In general, Azerbaijan Turkish thinker Said Unsizadeh's socio-political and national enlightener-moral meetings were based on innovation and reformism, which do not contradict the essence of Islam and Turkishness. Said Unsizade tried to express his socio-political views in the national-religious outlook on the pages of «Ziya» or «Ziyayi-Qafqaziyya» newspaper by finding the reconciling points between oldness and innovation, conservatism and modernization. He is known as the ideologist of Islamism because he approached the solution of this issue more within the framework of Islamic philosophy. In any case, under the conditions of his time, Unsizade tried to connect the national awakening with the re-understanding of Islam rather than Turkishness, but it is felt that he paid enough attention to the issue of national self-awareness.

It is mentioned in the article that issues of national education and moral education also played an important role in Unsizade's work. He paid great attention to the creation and development of national schools as one of the basic principles of national education.

KEYWORDS: Islamism, Islamic unity, ideologist of Islamism, national enlightenment, national press, «Ziya», «Ziyayi-Qafqaziyya», Turkism.

Giriş

Çar Rusiyası hökumətinin göstərişi ilə 1877-ci ildə nəşri dayandırılan “Əkinçi” qəzetindən sonra milli mətbuatın davamçısı rolunu oynayan “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” (1879) qəzetlərinin qurucusu, azərbaycanlı mütəfəkkir Səid Ünsizadə 1842-ci ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. İlk təhsilini atası Əbdürrəhman Ünsidən aldıqdan sonra Şamaxı mədrəsəsinə getmişdir. Bağdadda dini və dünyəvi elmləri dərinlən mənimsəyən S.Ünsizadə 1866-cı ildə Şamaxı Şəriət məclisinə üzv seçilmiş, üç il sonra isə Bakı quberniyası ruhani məclisinin üzvü kimi dini fəaliyyətlə məşğul olmuşdur [1, s.27-28].

O, 1870-ci ildə iqamətgahı Şamaxıda yerləşən Bakı Quberniyası Əhli-Təsənni idarəsinə üzv seçilmiş, daha sonra Bakı qubernatoru D.Staroselskinin əmri ilə Şamaxı qazısı və Ruhani İdarəsinin sədri vəzifəsinə təyin olunmuşdur: “Onun bu istiqamətdəki ən önəmli işi 1874-cü ildə D.Staroselskinin icazəsi ilə yaradılan Şamaxı “Məclis məktəbi” idi. Bu məktəb adı pedaqogika tariximizə düşən məktəblərdəndir. “Məclis məktəbi” yeni tipli təhsil ocaqlarından idi. Quberniyanın digər məktəblərindən fərqli olaraq, burada şagirdlərin sağlamlığına da, təhsil və tərbiyələrinə də fərqli yanaşma var idi” [2].

Qafqaz canişinliyi baş idarəsinin təqdimatı ilə 1877-ci ildə Səid Ünsizadə Tiflisdəki Zaqafqaziya Ruhani İdarəsinə ezam olunur. 1878-ci ilin dekabrında “Ziya” qəzetinin nəşrinə icazə almaq üçün Qafqaz Sensura Komitəsinə ərizə ilə müraciət edən Ünsizadə çox keçmədən müsbət cavab alır və 1879-cu ilin yanvarında qəzetin ilk sayını nəşr etdirir.

Türk dilini bilən mütəxəssislərin və mətbəə işçilərinin olmaması “Ziya”nın nəşrini çətinləşdirirdi. Altı aylıq mətbəə hazırlığı ilə əlaqədar olaraq bir neçə ay “Ziya” oxucuların görüşünə gəlməyib və bu dövrdə o, Tiflisdə “Ziya” adlı ilk milli mətbəənin də əsasını qoymuşdur. Altı aylıq fasilədən sonra isə “Ziya”nın birinci nömrəsi “Ziyayi-Qafqaziyyə” adı ilə 9 dekabr 1880-ci ildə nəşr olunmuşdur. Tədqiqatçılara görə, “Ziya”nın başlığının dəyişdirilməsi texniki məqsəd daşımışdır. Səid Ünsizadə özü isə məsələyə aydınlıq gətirərək “Ziyayi-Qafqaziyyə”nin birinci nömrəsində bu barədə yazmışdı: “Litoqrafiyamız üçün təzə gətirdiyimiz həkkak və nəqqaş ustalarımız “Ziya”dan ötrü nəqş və nikaş eylədikləri “Ziyayi-Qafqaziyyə” sərlövhasini rədd eləməyi rəva görmədiyimizdən, beş aydan bəri qiyami-ətəltlə məsdur qalan “Ziya” qəzetimizi məzkur sərlövha altında nəşr etməyə meyl olundu” [3, s.46].

M.Əliyev yazır ki, qəzetin adındakı dəyişiklik “Ziya”nın Qafqazın ziyasına, nuruna çevriləcəyindən xəbər verirdi: “Sonralar həqiqətən həmin ümidlər gerçəkləşdi. Qəzetin coğrafiyası və mövzuları genişləndi, qaldırılan məsələlər daha dərinlən işıqlandırıldı. 1880-ci ilin 9 dekabrından 1884-cü ilin 26 iyun tarixinədək cəmi 94 nömrə işıq üzü görmüşdür. Təəssüf ki, həmin nömrələrdən yeddisi Azərbaycan arxivlərində yoxdur. Qəzetin yalnız axırıncı 11 nömrəsinin materialları Şamaxıya köçmüş Səid Ünsizadənin rəhbərliyi altında hazırlanmış, amma yenə də Tiflis şəhərindəki “Ziya” mətbəəsində çap olunmuşdur. Ümumiyyətlə, qəzetin bütün sayları Tiflisdə özünün yazdığı kimi “Türki Azərbaycan” dilində həftədə bir dəfə nəşr edilmişdir” [4].

Beləliklə, o, Zaqafqaziya Ruhani İdarəsinin üzvü olmaqla yanaşı, 1879-1884-cü illərdə “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetlərinin əsas naşiri olmuşdur. Səid Ünsizadə Bakı əyalətinə qazı-hakim təyin edildiyindən 1883-cü il yanvarın 22-də Tiflisi tərk edərək Şamaxıya qayıtmışdır. O, Şamaxıya köçdükdən sonra “Ziyayi-Qafqaziyyə” bir müddət Tiflisdə çap olunmağa davam etmişdir. 1883-cü ildə “Ziyayi-Qafqaziyyə” mətbəəsi və qəzet redaksiyası Şamaxıya köçürülmüş, qəzetin Şamaxı dövrü

başlanmışdır. Şamaxıda qəzetin on bir nömrəsi çıxmış, 1884-cü ilin yayında “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzeti bağlanmışdır.

1889-cu ildə Bakı əyalətinin qazı-hakim vəzifəsindən istefa verən Ünsizadə Osmanlı dövlətinə mühacirət etmişdir. 1890-1903-cü illərdə İstanbulda yaşayan Ünsizadə burada da vəfat etmişdir.

İctimai-siyasi görüşləri

Səid Ünsizadə ictimai-siyasi baxışlarını “Ziya”, ya da “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetinin səhifələrində köhnəliklə yenilik, mühafizəkarlıqla modernləşmə arasında uzlaşdırıcı nöqtələri tapmaqla ifadə etməyə çalışmışdır. Bu məsələnin həllinə daha çox İslam fəlsəfəsi çərçivəsində yanaşdığına görə, o, islamçılığın ideoloqu kimi tanınmışdır. Bu məsələ haqqında tanınmış türkoloq, mütəfəkkir Yusuf Akçura yazır: “Qənaətimizcə, “Ziyayi-Qafqaziyyə” və “Kəşkül” türk milliyətpərvərliyi fikrindən çox o zamanlarda bir özəl dəyəri olan və adətən “Bütün Türklük” məqsədinə, bir mərhələ təşkil edən İslamçılıq görüşünü yaymış və müdafiə etmiş olsalar gərəkdir” [5, s.81-82]. Bizcə, onun islamçılıq ideoloqu olması heç də, türklük düşüncəsinə biganə qalması və yeniləşmə əleyhdarı olması anlamına gələ bilməz. Çünki S.Ünsizadə istər “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”də yazdığı məqalələrində, istərsə də əsərlərində İslamla yanaşı, türklüyün yenidən oyanışına və inkişafına da cəhd göstərmişdir. Hər halda, Y.Akçura bu məsələ ilə əlaqədar onu da yazırdı ki, S.Ünsizadə “Ziya” qəzetində İsmayıl bəy Qasıralının türkçü əsərlərini nəşr etdirməklə türkçülüyə də təşəbbüs göstərmişdir [5, s.83].

S.Ünsizadə “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə”dəki (1789-1884-cü illər) məqalələrində əsasən milli maarifçilik, islamçılıq və qismən də türkçülük məsələlərindən bəhs etmişdir. Məsələn, o, “Məmləkət əhvalatı” başlıqlı məqalələrinin birində qəzet və kitab oxumağın faydasından söz açmışdır. Ünsizadə yazırdı: “Bu surətdə ələlxüsus bu zəmanədə aqlə heyrat gətirən əcaib rəyi kəşf edən adamlar həyatimazidə yeni kitablar mütaliəsində və qəzetlər mülahizəsində öz sərgüzəştini dərk edə-edə vəqtlərini sərf edib həmin hər şeydən müqəddəm hesab eləsələr haqqqləri vardır. Böylə isə aqıl olan kəsler nəinki mütaliədən nifrət edərlər, bəlkə, onu da həyat kimi mühüm və əziz bir şey hesab edərlər” [6, s.17].

S.Ünsizadə yazırdı ki, yaşadığımız aləmdə zəruri olan ziraət və ticarət, sənaye, təlim və tərbiyə kimi ümdə maddələrə başqa millətlər növbənöv yollar ilə himmət göstərüb və tərəqqi tapıb və ittifaq vasitəsi ilə bir gün istirahətə, yəni rahatlığa yetişiblər ki, bizdə yuxarıda təsvir olunanlar yoxdur: “Xüsusilə, bizim Qafqazda sükunət edən millətimiz yuxarıda yazılan maddələrə nəinki göz ilə baxırlar, bəlkə onun bərəsində xəyal ilə olsa da bir təsəvvür etmirlər. Və bəzilərimiz dəxi bir mərtəbədə boş yerə xəyal edib istəyirik ki, oxumamış alim olaq. Və zəhmət çəkməmiş və sənətlər sahibi olmamış arzu elədiyimiz fərəğətə, yəni rahatlığa nail olaq” [6, s.84-85].

Ünsizadəyə görə, ziraət və ticarət, sənaye, təlim və tərbiyə kimi mühüm sahələrdə Qafqaz türk-müsəlman millətinin geridə qalması heç kəsə sirr deyildir: “Çünki tərəqqiyyəti-mədəniyyətə və maarifi əsriyyədən heç birinə öz layiqində nail olmamışıq. Hərçənd bir para sadə zəmir olan şəxslər o iddiədirlər ki, köhnə adətlər ilə və qədimi ənənələr ilə millətimizin tərəqqisi mümkündür. Amma cürətlə demək olar ki, onların bu mülahizələri yanlışdır. Çünki bizim sərmayeyi-tərəqqimiz malik mütəməddinə də cari olan bir para üsul və qəvaid tərəqqini məmləkətimizdə icra etməkdədir. Necə ki, qeyrilərin tərəqqisi dəxi bu sayaq üzrə olubdur” [6, s.85].

Ünsizadəyə görə, hər bir millətin inkişafı daha çox həmin millətin mülkədarlarından, tacirlərindən və üləmalarından asılıdır. Onun fikrincə, əgər bir xalqın mülkədarları günbəgün tərəqqi fikrində olsalar, həmin millətin sərmayəsiz olan kasıb-füqərası da yavaş-yavaş rahatlığa yetişəcəkdir: “Məmləkətimizdə biz müsəlmanların halı necə ki, məlumdur hər cəhətdən haləti böhrandır. Ticarət, ziraət, sənəət, elm-təbiyə və bunun kimi sayır sahələrdə qeyri-millətlər tərəqqi etməkdə ikən, bizlər həmin sahələrdə tənəzzül yaşamaqdayıq. Məsələn, mülkədarlarımız hərgah əllərində olan torpaqların qədrin bilib, əkin və ziraətin mühüm olmağını və nəhayətsiz mənfəətə bais olmağını düşünüb onun barəsində səhlənkar olmayıb və hər əməldə ittifaq göstərsə idilər bu vaxtəcən əldə elədikləri mədaxil ilə əmlaklarını birə bir və bəlkə daha ziyadə artırmaqlarından başqa rahatlıq məqamına yetişib və öz məhsullarıyla xalqa mənfəət verib azadə və məxsusi mülkədar olmuşdular” [6, s.85-86].

Səid Ünsizadə müsəlmanların tərəqqi və yenilikdən geri qaldığı bir dövrdə ruhanilərin üzərinə düşən vəzifələri belə dəyərləndirmişdir: “Ruhanilər firqəsi xalqın pişvası (qabaqcıl təbəqəsi) olmaq münasibəti ilə intişari-maarifdə, təlim və təhsil yolunu asan etməkdə himmət göstərib və bir para ədəbi-həsənəni icra etməgə, qəbih və qeyri-qanuni olan adətləri tərək etdirməyə mütəvəccəh və mültəfit olub və sairələrini özlərinə olar hesab etmək ilə onların təbiyəsi qeydində olsalar, ol vaxt demək olar ki onlar ruhani atalıq həqqini yerinə yetirdilər. Bizim axundlar və əfəndilər ruhani işlərə mütəvəccəh olduqları kimi cismani ülum və fünunə dəxi mültəfit olmaqları lazımdır. Rəva deyil ki, sairələrin nəzərində onlar cismani ülum və dinəviyyədən bibəhrə (bəhrəsiz) zənn olunsunlar.

İnsaf ilə mülahizə edən vaxtdə dövlət əleyh Rusiya bizim ruhanilərimizə məktəb və mədrəsə işlərimizin piş rəftinə və ümurati dinimizin rəvacından ötrü bir günə nizam, qanun və ixtiyar veribdir ki, öz ruhanilərində o ixtiyarları verməyibdir. Və ruhanilərimizdən ötrü açılan ruhani divanxanalarına lazım olan məxaric və məvacibləri dəxi təyin edibdir. Bu qədər müddətdə Zaqafqaziyada açılan idareyi-ruhaniyyətlər elm və maarifin piş rəftinə və məktəb və mədrəsələrin rəvacında bir himmət göstərməkləri görünməyir. Ancaq bu yaxın vaxtlərdə məlumumuz olub ki, cənab Şeyxülislam həzrətləri o fikirdədir ki, öz təhti rəyasətində Tiflisdə bir mükəmməl mədrəsə güşad eləsin” [6, s.97].

Ünsizadəyə görə, Tiflisdə mövcud olan iki ruhani idarəsində və iki quberniya məclisində 14 nəfər üləmanın, bir neçə savadlı axundların bir araya gəlib ittifaq etmələri də yaxşı olardı. O yazırdı: “Bunların arasında millət işinə dair bir ittifaq və iştirakın bina olunmağı mümkün olmazmı? Üləma cəmiyyətinin mütəffiq və həmrəy olmaqları hansı yaxşı işdir ki, əmələ gətirə bilməyələr. Məktəb və mədrəsələrimizdə və onlarda təlim olunan ülum və fünun üsuli-cədid üzrə islah oluna bilməzmi ta ki əhalimiz yaxın vaxtlarda savadlı və mərifətli olsunlar. Qafqaza görə paytaxt hesab olunan Tiflisdə muğim olan üləmalərimiz millətin tərəqqisində himmət göstərməməkləri şayani-təəssüf deyilmə? Bu halda Qafqazda İslam millətinin ülum və maarif təhsil ilə səadət-mənd olmaqları və ya cəhl-nadanlıqda çarəsiz qalmaqlarının açarı ruhanilərin əlində deyilmə? Dərd bilən və xəlqə nəsihət verən pişvayi-qövm olan ruhanilərimiz millətimizin təlim və təbiyəsinə mültəfit olmasalar kim mültəfit olacaqdır” [6, s.98].

Ünsizadə hesab edirdi ki, mülkədarların, tacirlərin və üləmaların hər birinin ayrı-ayrılıqda öz təşkilatlarının olması əqlə uyğun olsa da, ancaq belə cəmiyyətlər yaratmaları absurd görünür. O, yazırdı: “...Üç firqənin, yəni mülkədar, tacir və üləmaların hər firqəsi məxsusən bir əncümən sahibi olmağı əqlə müvafiqdirsə də və lakin bizlərə görə mühal (absurd) və mümtənat (mümkünsüz) qəbilindən nəzərə gəlir.

Ona görə arzu olunur ki, heç olmasa Qafqazda bu üç sinifdən mürəkkəb intişari-maarif və sənaye üçün bir əncümən təşkilinə himmət olunsun, ta ki əhlimiz savadlı olub və hüsni-təbii fəhm etməklə müqtədir olub yaxşı sənət sahibi olsunlar. Məktəblərimiz də tazə üsulə vəz olunub kitabxanamız, qiraətxanamız və basmaxanamız və gündəlik nəşr olunan ruznaməmiz olub millətin növbənöv tərəqqisini və mənfəətini mucib olan tədbirlərə əməl olunsun. Hər millətin basmaxanəsi, kitabxanəsi və böyük-kiçik oğlan və qız məktəbləri və növbənöv mətbuatları tərəqqidə ola-ola bizlər nə səbəbə görə əlimizi qoynumuza qoyub yapalaq kimi gözüümüzü döyək və bihudə xəyalətə qərqlə olaq. Məgər bizdə istedad yoxdur? Məgər bizdə pul, əsbab və himmət yoxdur? Məgər bizlər laşey (heç nə) hesabındəyik? Hansı millət özünü bi qism nadanlığa təslim edər” [6, s.98-99].

Ünsizadəyə görə, Qafqaz müsəlmanlarının elm və sənayedən məhrum olmamasından ötrü vətənpərvər ağalar, bəylər və üləmələr bir araya gəlib milli cəmiyyət yaratmalıdırlar. O, yazırdı ki, “Ziya”nın rəhbərliyi də milli cəmiyyətin tərtibi üçün əlindən gələni etməyə hazırdır [6, s.99].

Səid Ünsizadə Qafqazda və Azərbaycanda müsəlmanlar arasında maarifin yayılmasına dövlət yardımını təmin etmək həsrət və yangısı ilə yoğrulmuş yazılarında bildirirdi ki, Qafqaz müsəlmanları arasında elm və maarifi yaymaq məqsədilə şeyxülislamla birlikdə sünni və şiələrdən ibarət xeyriyyə cəmiyyəti təşkil etmək qərarına gəliblər. O, həmin cəmiyyətin qarşısına qoyduğu məqsədlərin həyata keçməsinə kömək üçün baş raisdən onun da dövlət himayəsinə götürülməsini xahiş edir: “Bu halda müsəlmanlar təlim və tərbiyəyə mail olduqlarını Səid əfəndi müşahidə etdiyindən şeyxülislam ilə müttəfiqə qərar qoyublar ki, Qafqaz müsəlmanlarına elm və maarifi nəşr etmək niyyətilə şiə və sünnidən mürəkkəb bir cəmiyyəti-xeyriyyə təşkil eyləsinlər. Və onların bu növ niyyəti o vaxt müvafiq məram əncəmpəzir olacaq ki, bu barədə əyani dövlətdən dəxi bir məənəti-vəhid və həmiyyət görmüş ola” [7, s.36].

1870-1880-ci illərdə müzakirə mövzusu olan əlifba islahatı məsələsinə Ünsizadə də qoşulmuşdur. O hesab edirdi ki, ərəb əlifbasında islahatlar aparılması lazımdır, ancaq bir qədər fərqli formada [6, s.268]. Ünsizadəyə görə, bu məsələnin həllini yalnız əlifbanın islahatında görənlər yanılırlar. Çünki hamıya məlum olduğu kimi, qərblilər vaxtilə elmi şərqilərdən, o cümlədən müsəlmanlardan əxz ediblər ki, həmin tərəqqi, intibah dövründə də müsəlmanlar bu əlifbadan istifadə edirdilər. Deməli, problem ərəb əlifbasının çətinliyində deyil, başqa məsələlərdə axtarılmalıdır. Belə ki, Çin və Yaponiya xalqları əlifbada dəyişikliklər etmədən tərəqqiyə qədəm qoyublar. Ünsizadə yazırdı: “Xülasə bizim xəttimizdə hərçənd eyib və nöqsan cəhəti varsa da ixtisar dər cahan cəhəti dəxi vardır. İbtidailərə görə zəhmət isə də, müntəhilərə (sonunculara) görə rahatdır. Məhəza ki o qədər naqis işlərimiz vardır ki, xəttimiz onun yanında qayətdə tamam və kamildir. Bunun ilə böylə tərəqqimizin binasını islahi-xəttə qərar vermək xəyalə xam və əndişəyə natamamdır. Çünki öz dilimizi bi ərəb yazıb oxuyuruq və çox asan və səhli də oxuyuruq” [6, s.333-334].

Ünsizadəyə görə, diqqətimizi əlifbanın islahatından çox təhsil və təlim-tərbiyənin tərəqqisinə və asanlaşmasına yönəltməliyik. O yazırdı: “Təlim və təhsil yolunu asan edək və lazım olan əsbab və aləti fərhaəm edək və cənab Mirzə Yusif xanın təsəvvüratından görünür ki, valeh qalmağımızın baisi xəttimizin nöqsanı olmağıdır və kamil olunmağı dəxi lazımdır. Və kamil olunandan sonra cümlə işlər tamam olar. Amma böylə deyildir. Çünki bunun misalı onun kimdir ki, bir ağac susuzluqdan və çoxlu

istidən az qalıbdır ki, kökü quruyub tələf olsun. Biz deyirik ki, bu ağacı saxlamaqdan ötrü bir az su bunun budaqlarına və yarpaqlarına verək, taki tər-o-tazə olub qurumasın” [6, s.334].

Ünsizadənin diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də Rusiyada yaşayan türk-tatarların ictimai-siyasi və dini həyatı olmuşdur. O yazırdı ki, Rusiyanın əksər quberniyalarında müsəlman tayfası vardır və onların cümləsi tatar ləqəbi ilə tanınmaqdadır. Ona görə bəzi yerlərdə tatarların böyük və kiçik olmaqla yaşayış məskənləri var, lakin bəzi yerlərdə də ruslarla qarışıq bir yerdə yaşamaqdadırlar: “Tatarların cümləsi hənəfi olmağı qayətdə dindar və xoş rəftardırlar. Dilləri Cığatay dilidir. Danışqlarında əksər istilah rus lüğətindən qarışdırıb danışirlər. Yazıları cığatayca öz xətləriylədir. Üləmələri ərəb və fars lisanından qarışıq bir dil ilə söylüyorlar. Böyükləri və kiçikləri və ya kişiləri övrətləri təمام rus dilinə aşına olub təmiz bilirlər. Əhli səvad olanlardan əksəri rusca yazmağı dəxi bilirlər. Və ruslar ilə olan irsal mərsul məktubləri ruscadır. Rus xidmətində məmuriyyətdə olanları çoxdur. Tatarların mollaları, qazıları və təمام ruhani qismi rus xəttini bilirlər” [6, s.128].

O, daha sonra yazırdı ki, tatarların kəndlərində məhəllə camaatının xərci ilə təmir olunan məxsus məktəblər vardır. Onlar öz xərcləri ilə hər məktəbdə lazım olan sayda müəllim saxlayırlar. Ünsizadə məktəblərdə cümə və bayram günlərindən başqa hər gün dərs keçirildiyini qeyd edirdi: “Oğlanlar qızlardan əlahiddə təlim olunurlar. İbtidəən müsəlman hürufati və xətt yazmaqlıq əqayidi-diniyyə (dini qaydalar) və kəlam qədim şagirdlərə təlim olunur və bunlardan layiqincə nəticə hasil qılandan sonra rus müəllimi şagirdləri rusca təlim edir. Qabil və istedadlı olanları ibtidai elmlərdən sonra böyük mədrəsələrdə təfəkkür elmlərinə və ənənəvi elmlərə davam edirlər. Bu növ tələbələrin əksəri Buxaraya və Qazana göndərilirlər. Təkmilə kəmal etməyənlər ticarət, sənəət, ziraət işləri ilə məşğul olurlar” [6, s.139].

Tatarların dini həyatına gəlinə, Ünsizadə yazırdı ki, onların Bağçasarayda və Ufada yerləşən iki əsas müfti ruhani idarəsi var: “Tatar ruhaniləri camelərə gedərkən və yaxud cəmaət içinə çıxıb ruhani işlərinə mübaşir olduqları zaman ruhani libaslarını geyinirlər. Yəni başlarında əmmamə və əba, əllərində təsbihi-səddanə və əsayi-piranə ilə zahirlərini arəstə edirlər (bəzyirlər). Ruhanilərdən qət nəzər sahibi övza tatarların küllisi məscidə gedərkən sair ovqatda get-gəl libasların dəyişib cübbə və əmmamə ilə ibadətə hazır olurlar. Dövlət icraçıları tərəfindən təsdiq olunmuş molladan başqa heç bir kəs moizə və icraya əsvatə müqətdir deyildir. Ancaq hər bir camenin təyin olunmuş mollası dini əqidəni vəz və nəsihət edib və ləvazimi ibadəti nəməzə və vəz məclisinə cəm olan əhali dağılıb gedirlər” [6, s.158].

Ünsizadə tatarlarla türklərin eyni soydan olduğunu yaxşı bildiyi üçün müsəlman olduqlarına görə onlar haqqında xüsusi məqalələr nəşr etmişdir. Ancaq Ünsizadə onu da bilirdi ki, Azərbaycan türkləri ilə tatarlar arasında müəyyən ləhcə, adət-ənənə fərqləri də var. Bu baxımdan o, Azərbaycan xalqının milli kimliyindən və dilindən bəhs edəndə “Türki Azərbaycan”, “Türk dili” anlayışlarından istifadə etmişdir. Məsələn, “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetinin 25 iyun 1882-ci il tarixli nömrəsindəki “Qori şəhərində olan darülmüəllimin şagirdləri barəsində bəzi əhvalat” sərəlvhəli məqalədə yazılmışdır: “Söz yoxdur ki, türk dili vətən dilimiz olduğundan məzkur müəllimlər və ara sözləri onunla təkəllümə qadirdirlər və lakin müvafiq qayda ədəbiyyat lisanından və bir para islahati elmiyyədən o qədər bəhriyab olmadıqlarından məlumatı elmiyyə və fənniyələrini şagirdlərə ifadə edən vəqtdə soubətə və müşkilatə düçar olacaqlarını təəssüf ilə sözləri iqrar etməkdədirlər. Çünki təlim və təəllüm babında lazım olan mətləbləri müvafiq

mərəmi təlim etmək üçün qanuni lisanə və istiləhatı elmiyyəyə bələd və aşına olmaq birinci mərtəbədə lazım olan şeylərdəndir...” [4].

O, “Politika həvadisi” başlıqlı yazılarında isə Avropada, Qacarlarda, Osmanlıda, çar Rusiyasında və digər bölgələrdə baş verən siyasi hadisələri, prosesləri izah etməyə çalışmışdır.

Ünsizadənin siyasi hadisələr arasında ən çox diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri Böyük Britaniya ilə çar Rusiyasının politik oyunları arasında qalmış Qacarlar dövləti olmuşdur. O yazırdı ki, Böyük Britaniya Qacarlar dövlətini zaman-zaman Rusiyaya qarşı təxribatlara sövq etməklə, əslində öz siyasi maraqlarını həyata keçirmək niyyəti güdmüşdür. Türkünstandakı Herat bölgəsinin yenidən Tehranın himayəsinə keçməsinə razı olduğu görüntüsünü yaradan ingilislərin burada əsas məqsədi Qacarlar dövlətini özündən asılı vəziyyətə salmaq olmuşdur. O, 1856-cı il Krım müharibəsindən sonra Rusiyanın bölgədə daha da güclənməsindən narahat olan ingilislər rusları durdurmaq üçün bu siyasətə əl atdıqlarını qeyd edirdi: “1856-cı ildə vaxt olan Krım müharibəsindən sonra ingilis dövləti dəxi yuxarıda yazılan xəyalə qovuşmaq fikrində idi. İndi əlaləzahir ingilislər öz xəyalətindən müraciət eləməyi nəinki İrana nəf verməkdən ötrüdü. Və nə xeyirxahlıq yolu ilədir, bəlkə, ancaq Rusiyaya paxıllıq eləməkdən ötrüdü. Bununla böylə ki, hərgah İngilis dövləti ümid varsa ki, özünün pişrfəzər elədiyi xəyalətinə görə İrani özünə pişrəv və əsbab eləsin və ona görə İrana ixtiyar verir ki, Heratı zəbt eləsin. Bu surətdə yenə lazımdır ki, bu mətləb indilik sübut ilə möhkəm olsun. Rusiyaya qalır isə yəqin eləmək lazımdır ki, onlar, yəni rusiyalıları özlərinin dürüst və doğru olan politikalarından geri çəkilməzlər hansı ki həmin politika İran dövləti ilə dürüstlük ilə binəgüzarlıq olubdur. Bu ümid ilə dürüst rəftar cümlə şeylərdən əladır. İran dövləti hərgah bu dürüstlük bina olunan rəftar və politikanın qədir və qiymətini bilməsə, o vaxtə özünün cürəti ilə və qüvvəyə gələn əməli onu qorxuya və təhlükəyə salar. Amma onlar o mərtəbədə aqıl və müdriklirlər ki, həqiqi dost və düşmənlərini yaxşı tanıyırlar” [6, s.138].

Ünsizadəyə görə, ingilislərin bu növ hiylə olan hərəkətlərinə səbəb odur ki, özünü müsəlmanlara, o cümlədən Qacarlara himayəçi kimi qəbul etdirmək istəyirlər. Bunun Qacarlar dövlətinə zərər verəcəyini iddia edən Ünsizadə xatırladırdı ki, 1826-1828-ci illər Rus-Qacar müharibəsindən sonrakı dövrdə ruslarla qacarlar arasında ciddi bir problem olmamış, ancaq ingilislər zaman-zaman Qacarlara Türkünstan bölgəsində problemlər yaratmışlar: “Buna görə lazımdır ki, İran dövləti cümlədən müqəddəm rus ilə dost olsun. Və rusdan gələn mənəfət ingilislərdən gəlməz, necə ki, Xivədə olan İran əsirlərini onların əlindən xilas edib öz vətənlərinə göndərdi. Və bedəstur İran dövləti Osmanlı ilə olan sərhəd (Qotur) işini bacarmadı ki, ingilislərin vasitəsilə qurtara və İngilis nə qədər səy elədisə də bir şey hüsulə gətirə bilmədi. Hətta 20 il osmanlılar (Qotura) malik oldular. Axırda rusun israr etməyinə görə (Qotur) İrana davasız rədd olundu” [6, s.148]. O, yazırdı ki, bütün bunlara baxmayaraq, Qacarlar İngiltərə ilə bir olub Rusiyaya qarşı birləşsələr, mənəfətdən çox zərər görəcəklər: “İngilis Osmanlı kimi dostu himayəçi olmaqla rusa nə elədisə o hal İran üçün dəxi mümkündür. Məhəza ki, İranın Osmanlı kimi Avropa mülki ilə həmcivar və dəryaları yoxdur” [6, s.148].

Avropa ölkələrində hökmdarlara qarşı sui-qəsdlərin artması məsələsini şərh edən S.Ünsizadə yazırdı ki, son illərdən bəri Avropa dövlətlərinin çoxunda padşahların canına qəsd edib nizama pozuqluq salmaq fikri təsadüfi meydana çıxmamışdır. Ona görə, bu kimi fikrə düşənlər Avropadan ya qovulub, ya da öldürüldükləri halda, bu problemin kökündən həll olunmamasının bəzi səbəbləri vardır: “Bu növ

hüznəvər olan vəqəələrin ittifaq düşən vəqətində hər bir dövlətin əhalisi ancaq həman hadisənin zahirin görüb və bəziləri dəxi xarici əhvalatlardan bir qədər məlumat hasil olursa da və lakin bədəndişlərin qanun və hökumət xilafına rəftar etməklərinin səbəbindən və özlərinin bəd olan niyyətlərini hüsulə gətirməkdən ötrü əlac və çarə axtarmaqda olmaqlarından və daha bəzi dəqiq olan mətləblərindən lazımcıncə məlumatlı ola bilmiyorlar. Bu səbəbdən əhali içində növbənöv danışıqlar olub. Bir parə fəqir və kəmtərbiyə və laübalü kimsələr öz əməli qəbihələrinin səbəbindən məmləkəti əzab və cəfayə giriftar edib bəzi vəqtdə bu fikirdə dəxi olurlar ki, züllüllah olan padşahların vücudini tərək və nabüd (məhv) eləsinlər” [6, s.145-146].

Qeyd edək ki, Quzey Azərbaycanın “sovetləşməsi” dönəmində bəzi tədqiqatçılar “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetlərinin ideya-siyasi istiqamətini subyektiv şəkildə təhlil edərək, bu mətbu orqanın yalnız İslam ideologiyasını, hətta xurafatı təbliğ etdiyini iddia edirdilər. Məsələn, çar Rusiyası dövründə ilk azərbaycanlı-türk sensor olan Mirzə Şərif Mirzəyev Azərbaycan “sovetləşdikdən” sonrakı dövrdə yazırdı ki, ünsizadələrin “Ziya”sı (ışıq) Zaqafqaziya türklərinin mənəvi həyatını işıqlandırmaq əvəzinə hökm sürən qaranlıq daha da qatılaşırdı. Qəzetin sütunlarında dini fanatik məqalələrlə yanaşı, böhtan xarakterli yazılar və ədəbsiz, kobud pornoqrafik hekayələr özünə yer tapırdı. Təbii ki, belə “türk mətbu orqanı” bütün Qafqazda yeganə olsa da, müasir türk cəmiyyətinin qabaqcıl simalarının rəğbətini qazana bilmədi və onun varlığına son qoyuldu” [8, s.30-31].

Əlbəttə, bütün bu sözlər kökündən yanlış olub, Sovet-Rus imperiyasının maraqlarına cavab vermək baxımından qələmə alınmışdı. Hər halda S.Ünsizadənin islamçılıq və türklük məsələsində tutduğu doğru yol sovet-rus ideoloqları üçün qəbuləilməz idi. Burada apardığımız araşdırmalar nəticəsində əldə etdiyimiz bilgilər də bir daha göstərir ki, Səid Ünsizadə “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetlərində islamçılıq və türklük adına milli bir yol izlədiyi üçün sovet dövründə əsassız tənqidlərə məruz qalmışdır. Xüsusilə də, bu qəzetlərin dilinin, yəni Azərbaycan türkcəsinin Osmanlı türkcəsinə yaxınlaşdırılması çar Rusiyası qədər sovet Rusiyasının ideoloqları üçün də qəbuləilməz olmuşdur. Başqa sözlə desək, S.Ünsizadənin nəşiri olduğu qəzetlərdə ortaq türkcənin təşəkkülü üçün çalışması, özünün də yazılarında buna əməl etməsi birmənalı qarşılana bilməzdi. Bütün bunlar yetərli idi ki, onu İslam birliyinə, panislamizmə xidmət etməkdə suçlasınlar.

Bu məsələ ilə bağlı prof. Vilayət Quliyev yazır ki, Tiflis Sensura Komitəsinin Şərqi dilləri senzoru Səid Ünsizadənin “Ziya” qəzetinin 1879-cu il saylarından birində ərəbcə orijinalında çap etmək istədiyi “Ərəbi Paşanın müsəlmanlara müraciəti” adlı materialına icazə verməmişdi: “Üstəlik, həm də onu Rusiya imperiyasının dövlət maraqlarına zidd saymış, əhali arasında İslam birliyi ideyalarını yaymağa, Qafqaz müsəlmanlarını yad təsirlər altına salmaq cəhdlərinə görə “Ziya”nın nəşrini dayandırmaq təklifini irəli sürmüşdü. Qəzetin adını dəyişmək zərurəti də buradan doğmuşdu. Burada adıçəkilən Əhməd Ərəbi Paşa (1841-1911) qısa müddətdə Misir ordusunun komandanı olmuş və ingilislərə qarşı mübarizə aparmışdı. Müraciət harada yaşamalarından asılı olmayaraq, bütün müsəlmanları birliyə, həmrəyliyə çağırırdı. Bu mənada Səid Ünsizadə sonralar Qafqaz Sensura Komitəsinin azərbaycanlı qəzetçi və nəşirlərə münasibətdə mütəmadi şəkildə və böyük canfəşanlıqla istifadə etdiyi “mətbuat vasitəsi ilə panislamizm ideyaları yaymaq” ittihamını özünün və nəşrinin üzərində birincilər sırasında hiss etmiş qələmə sahiblərimizdən idi” [9].

Nazim Nəsrəddinova görə də, Sovetlər Birliyi dövründə bəzi tədqiqatçıların “Ziya”ya, ya da “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetinə və onun nəşirinə ünvanlanmış ittihamları əsassızdır. Onun fikrincə, qısa bir müddətdə “Ziya”nın türk dili başa düşülən bütün türk torpaqlarına qanad açması, yerlərdən qəzetin idarəxanasinə məktublar axışması və məqalələr göndərilməsi hər şeyi ortaya qoyur. O yazır: “Rusiyanın mərkəzi yerlərinin birində – Tambovda sürgündə olan “Əkinçi”nin əkinçisi Mirzə Həsən Əlqədari, İstanbuldan Şirvanlı Şahin əfəndi, Münif əfəndi, Bağçasaraydan İsmayıl bəy Qaspiralı, Şamaxıdan S.Ə.Şirvani, Zərdəbdan adını yazmadan Həsən bəy Məlikzadə Zərdəbi, Göyçaydan İsmayıl Nazirzadə, İrəvandan Abbas ağa Məhəmmədzadə, Tiflisdən şeyxülislam Əhməd Hüseynzadə, müfti Əbdülhəmid Əfəndizadə, anası alman, atası fransız olan məşhur rus şərqşünası və qafqazşünası A.P.Berje, vaxtilə Rusiyanın İstanbulda və sonralar Təbrizdə konsulu olan Valerian Vladimiroviç Bezobrazov, Moskvadan Əlisəfa, R.Əliyev, N.Vəzirov və başqaları “Ziya”ya məktublar göndərirdi” [2].

Səid Əfəndi Ünsizadənin şəxsiyyəti, dünyagörüşü haqqında öz xatirələrində maraqlı fikirlər irəli sürən Ö.Faiq Nemanzadəyə görə, o, ruhani olmasına baxmayaraq, liberal dünyagörüşünə sahib olmuşdur. Akif Aşırılıya görə, “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetlərində İsmi Sədrəddinbəyov, Möhsün Qübbən, Qumri Dərbəndi, Məşədi Məhəmməd Şirvani kimi dini motivli yazılar yazan müəlliflər ilə yanaşı, dövrün açıq fikirli ziyalıların da məqalələrinin çap olunması Ömər Faiqin fikirlərinə haqq qazandırır: “Belə ki, qəzetin əsas əməkdaşları sırasında Həsən bəy Zərdəbi, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Cəlal Ünsizadə, S.Vəlibəyov, Adolf Berje, A.O.Çernyayevski və M.Şaxtaxtının adları var. Dövrün mütərəqqi ziyalıları olan bu şəxslərin “Ziya” (“Ziyayi-Qafqaziyyə”nin) səhifələrində elmi, publisistik məqalələri çap olunur, onların düşüncələri oxuculara çatdırılırdı” [1, s.31].

Müştəba Əliyev də yazır ki, “Ziya” və “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetləri Sovet hökuməti dövründə milli ziyalılarımızın İslam dininə münasibəti baxımından daim tənqiddə məruz qalmışdır: “Çünki ateizmin hökm sürdüyü cəmiyyətdə dini təhsil almış qəzetin sahibinin və mühərririnin belə qarşılanması təbiidir. Əslində “Ziya (Ziyayi-Qafqaziyyə)”ni diqqətlə və obyektiv baxışla oxuyanda fanatizm və mövhumata mənfi münasibətin şahidi olmamaq mümkün deyil. Düzünü axtarsaq, istər çar Rusiyası, istəsə də Sovet hökuməti zamanında qəzetin hakimiyyət üçün qorxu saçan cəhəti İslam ümməti, birliyi ideyasını yaymağı idi. Bu ideyanın Azərbaycan müstəqil dövlət olandan çox-çox sonra aktuallığı xüsusi diqqət çəkməyə başladı. İslam dünyasına Qərb ölkələrinin münasibətini dəyişdirmək üçün həmrəyliyə, ittifaqa, vəhdətə kəskin ehtiyac duyulur. Əks təqdirdə müsəlman ölkələrinin düşmənlərinin tək-tək yeminə çevrilmək ehtimalı güclüdür. 137 il öncə bu günün hal-əhvalını, ictimai-siyasi vəziyyətini dərk edib və milli-dini düşmənlərin əhatəsində çapalamış, ümumiyyətin fikrinə təsir göstərən maarifləndirmə yolu tutmuş mətbuat orqanını gec də olsa, alqışlamamaq böyük ədalətsizlikdir” [4].

Qeyd edək ki, Nəriman Zeynalov da Sovetlər Birliyi dövründə yazırdı ki, S.Ünsizadə dini dünyagörüşə malik olduğu üçün öz ətrafına dini görüşlü adamları toplamağa cəhd edir, yeni dünyagörüşlü ziyalıları rəğbət göstərmirdi [10, s.37]. O, daha sonra Səid Ünsizadəni İslam ideologiyasının təbliğində ittiham edirdi. N.Zeynalov yazırdı: “S.Ünsizadə dini-sxolastik cızma-qaralara, Quran surələrinin və ayələrinin çapına aludəçilik göstərirdi. Onun 1887-ci ildə tərtib və çap etdirdiyi “Mövludi şərif” kitabı qatı bir dindarın mədihə və xitabiyyə və “ziyarətnamələrindən” ibarət idi; uşaqlar üçün mənzum risaləsi və “Təlimül-ətfal”, “Təhziül-əxlaq” kitabları köhnəlmiş fikirlərlə dolu idi” [10, s.40].

Təəssüf ki, hazırda da bəzi tədqiqatçılar Səid Ünsizadənin böyük əməyini, “Ziya” və ya “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetlərinin milli şüurun formalaşmasında (türklük) və İslam dininin (islamçılığın) obyektiv təbliğindəki rolunu düzgün qiymətləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Belə tədqiqatçılar Sovetlər Birliyi dövründə uydurulmuş əsassız ittihamlara davam edirlər [3, s.46-47].

Alxan Bayramoğlu yazır ki, 1884-cü ilin iyununda “Ziyayi-Qafqaziyyə”də Alibekov imzası ilə çap olunan bir məktubda Səid Ünsizadənin qəzet çıxarmaq və digər mədəni-kütləvi tədbirlər vasitəsi ilə xalqa, vətənə etdiyi xidmətlər təqdir olunmuşdur. Məktubda deyilir: “Ziya”nın 4 və 7 nömrələrində Seyid Əzim və Müşfiq cənablarının qəsidələrini kəməli-həzz və məmnuniyyətlə oxuduq. Məzkur qəsidə müəllifi Ünsizadə haqqında xeyli insafən sürud məqal ediblər. Zira Ünsizadənin dəröhdə olduğu əmr və niyyət mətbuat vasitəsilə Rusiya müsəlmanlarını yuxudan oyatmaqdır. Biz və cümlə qəzetxanlar Ünsizadənin xidmətini və millət uğrunda çalışdığını qəsidələrsiz etiraf edənlərdənlik. Amma bunun ilə böylə yenə özümüzbə borc bilirik ki, məzkur Seyid Əzim ilə Müşfiqdən qaibənə izhari-təşəkkür edək. Zira onlar Ünsizadə haqqında insafən cürud-məqal ediblər. Biz ümidvarıq ki, Şamaxı şəhəri Ünsizadənin yol göstərməsi ilə gündən-günə tərəqqi edəcək və “Ziya”nın nömrəsində əhvalı şərh-i-bəyan olunan bir çox sərəndab Nuxa şəhərlərindən mümtaz olacaqdır. Müsəlmanlardan sahibi-mərifət olanları etiraf edirlər ki, Ünsizadə biz bir cüt iki tək müştərilərdən ötrü bizlərə qəzetə verir, məktəblər açıb öz dilimizdə hər dürlü kitablar təsnif edib intişar etmək ilə və hər dürlü çox nəfə işlər görmək ilə biz rus müsəlmanlarının tərəqqi və nəfinə çalışır” [7, s.51].

Fikrimcə, S.Ünsizadə islamçılıq və türklük məsələsində milli bir yol izləyib. Çünki S.Ünsizadənin həm qəzetlərdə nəşr olunan məqalələrində, həm də əsərlərində islamçılığa və türklüyə münasibətdə milli yol tutması daha doğru idi. Yəni o, dövrünün bəzi ziyalıları kimi islamçılığa, türklüyə münasibətdə nə həddən artıq mühafizəkarlığa, nə də ifrat qərbpərəstliyə yol vermişdi. Başqa sözlə, S.Ünsizadənin İslam dininə və türklüyə yanaşması daha doğru və orta bir yol idi. Onun fəlsəfəsində çar Rusiyası və Avropanın maraqlarına cavab verə biləcək bir şəkildə islamçılığa və türklüyə yaxınlaşma yox idi. Bu baxımdan Sovetlər Birliyi dövründə S.Ünsizadə İslam ideologiyasını yaymaqda ittiham olunurdu. S.Ünsizadənin türkcülükdən daha çox islamçılıq məsələsində ittiham olunmasına gəlincə, həmin dövrdə əsas çıxış yolu kimi, İslamçılığa yenidən dönüş, müsəlman millətlərinin birliyi məsələsinin aktualıq qazanması idi. Şübhəsiz, həmin dövrdə bu məsələnin ən qızgın tərəfdarlarından və təbliğçilərindən biri də Səid Ünsizadə olmuşdur.

Milli maarifçilik və əxlaqi-tərbiyəvi fikirləri

Ünsizadənin yaradıcılığında milli maarifçilik və əxlaq-tərbiyə məsələləri mühüm yer tutmuşdur. O, milli maarifçiliyin əsas prinsiplərindən biri kimi milli məktəblərin yaranması və inkişafına mühüm diqqət yetirmişdir. Ünsizadəyə görə, Qafqazın kiçik və orta məktəbləri ilə yanaşı, Tiflisdə böyük bir mədrəsə açılmalıdır: “Ancaq böylə bir mədrəsə vasitəsilə Qafqazda sənəət və fəlahət (sənayə və əkinçilik), zirəət və elm təbəqətlərz (geologiya) layiqincə tərəqqi tapa biliyor. Peterburqda olan Şərq mədrəsəsi Qafqaza nəql olunur isə dövlət və millət üçün eyni səlahətdir (faydalıdır). Qafqazda olan müxtəlif Şərq dilləri və onlardan munşəab olan (müxtəlif sahələrə ayrılan) layihəsi ləhcələri bulunub və mədərəseyi şərqiyənin məqsədi ancaq Qafqaz məmləkətində layiqincə hüsulə gəlməyi zənn olunur. Müxtəlif millətlərin əxlaq

və dayaqları cəm və təhsil olunmaqla dövlət və millət üçün mənfəətə külli elmlərini əlbəttə, Qafqazda əməliyyat ilə dərəcəyi kəmalə yetirə bilirlər. Və əməliyyat cəzbiyyə ilə qəvaid külliyyəyi elmiyyə tərtib edən zatlar az olmaz.

Avropada üsuli-cəddid üzrə təhsil olunan ülum və fənun Şərq mədrəsəsi vasitəsilə Qafqazda dəxi montəşir olunur. Cənab Yanofskinin bu axrınıcı tədbiri fouq-əz-zekr mənafeə şamil isə qüvvədən felə gəlməgini canu dildən arzu etməliyik. Qafqazda sənaye və məarif nəşr olunsa, əlbəttə, ümumi olub cümlə moteferrig millətlər ondan mənfəətbərdar olacaqlar. Bunun ümumi mənfəəti olan feyzdən mostəfiz olanların (faydalanların) əksəri əlbəttə, onlar olacaqdır ki, müqəddəmən özlərini faidmənd olmağa hazır ediblər. Qafqazda müsəlmanlardan başqa millətlər durbin (uzaqgörən) olduqlarından qəflət eləməyib bir neçə il bundan əqdəm xüsusən bu halda məktəb və mədrəsələrinə tərəqqi vermək ilə pişrəvlik ediblər ki, yaxşı ittifaqlardan məhrum olmasınlar. Lakin Qafqazda olan müsəlmanlar başqa millətlərdən çox olub və hər qism təlim və tərbiyyəyə ziyadə qabil ikən möhməl olduqlarından (diqqətdən kənar saxlandıqlarından) çox geridə qalıblar” [6, s.124-125].

Ünsizadə hesab edirdi ki, təhsil sahəsində islahatları, yeniləşməni kor-koranə deyil, şüurlu şəkildə həyata keçirmək lazımdır. Bu baxımdan islahatların əql, kamal ilə aparılmağının əhəmiyyətindən bəhs edən mütəfəkkir yazırdı ki, təhsil və islahatlar bərabər şəkildə gerçəkləşdirilməlidir. Belə ki, məktəb və mədrəsələrdə oxudulan tarix, coğrafiya, ədəbiyyat, məntiq və digər fənlər mövcud yeniliklərə, dəyişikliklərə uyğun olmalıdır. Bu mənada uşaqlar üçün “Tarixi-Nadir”, “Gülüstan”, “Leyli və Məcnun” və bu kimi digər kitabların uyğun olmadığını yazan Ünsizadəyə görə, məktəb və mədrəsələr üçün zəmanəyə uyğun kitablar yazılmalıdır: “Bir mərtəbədəki maddəyi dəxi pəsənd edib əhsən deyə, amma indi məqsədim budur ki, ətfalımız üçün bu vəqtə qədər asan bir yol tərtib olunmayıbdır və tərtib eləmək dəxi müşkül deyildir. Bu barədə mən məyus deyiləm, çünki dərəcəyi ehtiyacını dərk edən millət nə lazımdır ki, məyus olsun. Və heç bir millət məyus olarmı bəlkə lazımdır ki, möhtac olduğu əsbabı hazır etməkdə sai olsunlar. Və bu halda günahkar olmağımızı məyus edən şey ola bilməz. Çünki kutubə lazımənin olmamağı məlum olduqdan sonra istədiyi kitabları əshələ təriğ ilə tədərük etməkdə daha da ziyadə sai olurlar (çalışarlar)” [6, s.227].

Ünsizadəyə görə, hazırda müsəlmanların beş növ kitablara-əsərlərə ehtiyacı vardır: 1. Gənclər üçün təlim kitabı; 2. İlk sinif tələbələr üçün kitablar; 3. Yuxarı sinif tələbələr üçün kitablar; 4. Uşaqlar üçün kitablar; 5. Hər kəsin oxuya biləcəyi ümumi kitablar. Onun fikrincə, bütün bunları müəllimlər və savadlı şəxsiyyətlər özləri edə bilməzlər. Ona görə də, müsəlmanlar yaşayan bütün şəhər və qəsəbələrdə maarif Əncüməni yaradılmalı, baş qərgahı da Tiflis olmalıdır. O yazırdı: “Və bu günə Əncümən Qafqazın hər yerində təşkil olunandan sonra lazımdır ki, onların cümləsi Tiflisdə olan baş Əncümənin təhtində hesab olunalar. Aşkardır ki, Tiflisdə olan baş Əncümən nə günə sərəncamlar əmələ gətirsə müqəddəmən sayır Əncümənlər ilə məsləhət etmiş olar. Bunu demək istəyirəm ki, bizlərə görə bu halda intişari-maarifin səbəbi qəvisi ancaq ittifaq və əməl ilə işə şuru eləməkdir” [6, s.235].

Ünsizadə “Məktəblərimiz” adlı məqaləsində yazırdı ki, Qafqazın, o cümlədən Zaqafqaziyanın müsəlman millətinə aid məktəbləri yetərli qədərdir. O bu məqaləsində “müsəlman milləti”, “qafqazlı” anlayışlarından istifadə etmiş, [6, s.194]. “Ziya”nın həmin sayında “türk dilində nəşr olunan milləti Ziya qəzetəsi” ifadəsinə də yer vermişdir [6, s.194]. Ünsizadə yazırdı ki, elm və maarifdən xəbərdar olan Qərb

millətləri “mühafizəyi-həyat”a nə qədər əhəmiyyət verirlərsə, müəliyə də o qədər diqqət yetirirlər. Ona görə, ancaq Şərq məmləkətlərindən müsəlman ölkələrində bunun əksi görünür: “Əhalimiz elm və maarifdən xəbərsiz qalib bisəvad olduqları üçün əhəmiyyət verdikləri maddeyi xassə mühafizə həyatıdır. Mətbəə, mətbuat və müəliyə kimi ümdə və mühüm mətləblərə göz ucuyla baxmaqdadırlar. Kəsbi savad əhlilərindən əksərinin əfkarı qüsurly olduğı üçün həmcins və həmvətən olduğı qardaşlarının gözübağı qalmağında özünün səlahını tərvəhhüm edib mətbəə və mətbuatın bilküliyyə nabiid olmağını canu dildən arzu edər. Böylə bir millət içində mətbəə və mətbuatın nətiçeyi-xeyriyyələrini hüsulə gətirmək mömtənəat (mümkünsüz) qəblindən ədd olunur (sayılır). Və bu kimi məsələni eləməkdə sərfi himmət edən zəhmət və əziyyətlər və məşəqqətə mühtəmməl olmağından qət nəzər külli xəsarətə düçar olmağı məxfi ola bilməz” [6, s.182].

Eyni zamanda, Səid Ünsizadə milli məktəblərin, o cümlədən Şamaxıda “Məclis” adlı təhsil müəssisəsinin yaranmasında da mühüm rol oynamış, həmin məktəb üçün qiymətli dərslilər yazmışdır. O, 1881-ci ildə “Təlimül-ətfal, təhzibül-əxlaq”, 1882-ci ildə isə “Məktəb uşaqlarımız oxumaqdan ötrü sadə türkü dilində tərtib olunmuş əqaid və nəsayeh risaleyi mənzuməsidir” (“Əqaid və nəsayeh”) adlı dərslilərini nəşr etdirmişdir [7, s.38]. Onun “Təfhimül-ətfal” (“Uşaqları başa salma”), “Vəzaifül-nisa” (“Qadınların vəzifələri”) adlı kitablarının da olduğı bildirilir.

Nəsr şəklində yazılmış “Təlimül-ətfal, təhzibül-əxlaq” (“Uşaqların təlimi və əxlaq tərbiyəsi”) əsərində əsas məqsəd gənc nəslin fiziki, əqli və mədəni cəhətdən kamil vətəndaş kimi böyüməyinə nail olmaq idi. Bunun üçün uşaqlara ata-ananın onların həyatlarında yeri, dostluq və qardaşlığın, sözü bütövlüyün insan ləyaqətində mövqeyi, çalışqanlıq və səmərəli zəhmətlə məşğul olmağın əhəmiyyəti barədə bəhs olunaraq, bu məziyyətlər haqda ibrətamiz hekayələr verildirdi [11, s.10-61].

Kitabın birinci hissəsində valideynlərin qədrini bilib ona hörmət etmək, dostluqda möhkəm olmaq, verdiyi sözə əməl etmək, təlim-tərbiyə zamanı öyrənməkdən, bilmədiyini soruşmaqdan çəkinməmək kimi əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlər aşılarsa, ikinci hissəsində yemək və içməyə, süfrə mədəniyyətinə, ətraf mühitə münasibət, geyim və təmizlik qaydaları öyrədilir. Müəllif şagirdləri yeməklərinə fikir verməyə çağıraraq hansı ərzaqdan nə vaxt və nə qədər qəbul etməyin xeyirliliyi, havanın təmizliyinin insan orqanizminə təsiri, paltar və bədənin gigiyenasının sağıamlıqda rolu, bu cəhətlərə xüsusi diqqət yetirməyin vacibliyi barədə anlaşıqlı, oxunaqlı təhkiyə ilə məlumat verir [11, s.70-100].

Dərsliyin üçüncü hissəsində ilin fəsilləri, onların xüsusiyyətləri və yaşayışda yeri barədə ibtidai biliklər aşılır, ikibaşlı söz danışmağın, böhtan, iftira, yalançılıq, hirs və qəzəbin cəmiyyətin və insanın həm mənəvi-əxlaqi, həm də fiziki sağıamlığına ciddi yara vurduğı əsaslandırılır, insanın əməlləri ilə özünə etimad və etibar qazanmasının xeyirliliyindən bəhs olunur [6, s.102-118]. Kitabın “Xatimə” hissəsində deyilənlərə bir növ yekun vurularaq, axırda insanın yaşayışı, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri barədə ibrətamiz kəlamlar verilir.

Nəzmlə yazılmış “Məktəb uşaqlarımız oxumaqdan ötrü sadə türkü dilində tərtib olunmuş əqaid və nəsayeh risaleyi mənzuməsidir” kitabında isə Səid Ünsizadə bir tərəfdən İslamiyyətdən, digər tərəfdən elm və maarifdən bəhs etmişdir. A.Abdullayev Səid Ünsizadənin 98 səhifəlik bu dərsliyindən bəhs edərək yazır ki, müəllifin yazdığı dərslilər əsasən dini, İslamiyyəti təbliğ etmək məqsədini güdməsinə baxmayaraq, uşaqlar üçün burada bir sıra xeyirli cəhətlər də tapmaq mümkündür. Onun fikrincə, bu kitab

dil və ifadə etibarilə də dövrünə görə sadə və anlaşılan bir dildə yazılmışdır. Məsələn, “Vədəyə vəfa” adlı fəsildə belə bir qeyd verilmişdir:

Xilaf etsən əgər, dönsən sözündən

Kişilik adını qaldır özündən.

O iş ki, edə bilməzsən demə həm,

Deyəndən sonra et nə artıq, nə kəm [12, s.139-140].

Ünsizadə kitabda gənc nəslə bir sıra əxlaqi sifətləri aşılamaqla yanaşı, onlara oxumağın, elm öyrənməyin vacibliyini də təlqin etməyə çalışırdı. O, özünü şagirdlərə tutub onları bilmədiyini öyrənməkdən çəkinməməyə, elmə can yandırmağa çağırırdı:

Utanma mərifət kəsbindən, ey yar,

Cəhənnəmə özünü etmə zinhar,

Utanmazlar talib əmrin alanlar,

Həmişə mərifət kəsbin qılanlar.

Beşikdən əhdəcən elm eylə təhsil,

Əlindən gəlsə, ol kamali-mükəmməl [13, s.5].

O, şagirdlərə oxumağın, elm öyrənməyin vacibliyini İslam dininin qanunlarına istinadən izah etməklə bərabər, həyatda elmlə adamlar arasında olan böyük fərqi də nəzərə çatdırır, bununla da fikrinin daha böyük təsir qüvvəsinə cəhd edirdi:

Savadi-mərifətlə, ey bəradər,

Deyildir cəhlü nadanlıq bərabər.

Deyil, dünyədə olan hər nə ki var,

Bərabər kövhəri-ürfanə, ey yar. [13, s.5]

Elmi, maarifi bütün gövhərlərdən, qiymətli daşlardan üstün tutub gənc nəsli bu nemətə yiyələnməyə çağırması və əməli fəaliyyəti ilə S.Ünsizadə Azərbaycan türk maarifçiləri ilə bir sırada durur [7, s.38].

Nəticə

Ümumiyyətlə, Azərbaycan türk mütəfəkkiri Səid Ünsizadənin ictimai-siyasi və milli maarifçi-əxlaqi görüşlərinin əsasında İslam və türklüyün mahiyyəti ilə ziddiyyət kəsb etməyən yeniləşmə, islahatçılıq dayanmışdır. Xüsusilə də, onun islamçılığa baxışı nə həddən artıq mühafizəkarlıq, nə də ifrat yeniləşmə ilə bağlı olmuşdur. Ünsizadə doğru olaraq yeniləşmənin, islahatların kor-koranə deyil, təkamül əsasında əql və kamal yolu ilə həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab etmişdir. Fikrimizcə, buna əsaslanaraq bir çoxları onu islamçılıq ideoloqu kimi qələmə versələr də, əslində, onun dünyagörüşündə türklük çalarları və çağdaşlıq da kifayət qədərdir. Hər halda Ünsizadə öz dövrünün şərtləri altında milli oyanışı türklükdən çox islamçılığın yenidən dərkini ilə bağlamağa çalışsa da, ancaq onun kafi dərəcədə milli özünüdərk məsələsinə diqqət yetirdiyi hiss olunur. Eyni zamanda, o, Avropa, çar Rusiyası, Osmanlı, Qacarlar və digər dövlətlərdə baş verən siyasi hadisələrə müəyyən şərtləri də nəzərə alsaq, bir mütəfəkkir kimi dəyərli izahlar vermişdir. Ünsizadə bu izahlarında məcburi şərtlər altında çar Rusiyasının siyasi maraqlarını öndə tutsa da, ancaq mahiyyət etibarilə öz islamçı və türkcü fikirlərini çatdırmağı bacarmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev Akif Abdüləziz oğlu (Aşırılı). Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920). Bakı: “Elm və Təhsil”, 2009.
2. Nəsrəddinov Nazim. Maarif və mədəniyyət tariximizdəki silinməz imzalar – Ünsizadə qardaşları // “525-ci qəzet”, 2015, 21 fevral.
3. Şahverdiyev A.B. Azərbaycan mətbuatı tarixi. “Təhsil” nəşriyyatı, 2006.
4. Əliyev Müştəba. “Ziyayi-Qafqaziyyə” qəzetində milli-mənəvi dəyərlərimizə münasibət // 525-ci qəzet, 26.01.2016-cı il.
5. Akçura Yusuf. Türkçülük. Türkçülüğün tarixi gelişimi. İstanbul: İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, 2012.
6. Ünsizadə Səid. Azərbaycan mətbuatının xronologiyası – Ziya. 1-ci kitab. Bakı: Qanun, 2013.
7. Məmmədov Alxan. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı: Maarif, 1997.
8. Mirzəyev Şərif Mirzə. Qafqazda Türk mətbuatı tarixinə dair materiallar. Bakı: AfPoliqraf, 2021.
9. Quliyev Vilayət. Ünsizadə qardaşları ilə bağlı bir neçə ipucu // 525-ci qəzet, 2017, 10 iyun.
10. Zeynalov Nəriman. Azərbaycan mətbuat tarixi. I hissə. Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1973.
11. Ünsizadə Səid. Təlimül-ətfal, təhzibül-əxlaq. Tiflis: 1882.
12. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı: 1966.
13. Ünsizadə Səid. Məktəb uşaqlarımız oxumaqdan ötrü sadə türkü dilində tərtib olunmuş əqaid və nəsayeh risaleyi-mənzuməsidir. Tiflis: 1883.